

MONASTYR ŚW. ŚW. MARTY I MARII NA ŚWIĘTEJ GÓRZE GRABARCE – HISTORIA DAWNA I WSPÓŁCZESNA

Święta Góra – krótka historia i hierofanie

Święta Góra Grabarka¹⁷⁸ to miejsce niezwykle.

Należy ono do najbardziej znaczących, czczonych powszechnie ośrodków prawosławia w Polsce. Pielgrzymują tu wszyscy zwłaszcza w święto Spasa (Zbawiciela) czyli Przemienienia Pańskiego¹⁷⁹.

Początki Świętej Góry sięgają czasów wprowadzenia chrześcijaństwa na Podlasie w wieku XII. Wówczas powstały też pierwsze cerkwie w Drohiczyń, Mielniku, Bielsku Podlaskim, Brańsku, Surażu. Lecz był to też czas licznych najazdów tatarskich. W obliczu jednego z nich nastąpiło zaginięcie cudownej ikony „Spasa Izbawnika” przechowywanej dotąd w cerkwi Bogurodzicy w Mielniku. Ikona nie uległa wówczas zniszczeniu lecz w cudowny sposób się „objawiła” na Górze Grabarce. Tak ocalała, nie powróciła już nigdy do Mielnika. Choć z biegiem lat padła łupem grabieżców, lud zachował ją jednak w swej pamięci, a Grabarka stała się jednym z miejsc jej kultu¹⁸⁰.

Powszechny rozgłos uzyskała Grabarka w wieku XVII. Do dziś zachowała się pamięć o cudownym uzdrowieniu ludzi w czasie panującej tu latem 1710r. epidemii morowego powietrza. Cholera zabijała wówczas tysiące ludzi, a ich ciała nie nadążano grzebać. Prastara legenda głosi, że jeden z mieszkańców Siemiatycz miał wtedy objawienie, że śmierci można uniknąć tylko na Świętej Górze. Moc zachowania od zarazy miała mieć woda z cudownego źródła znajdującego się nieopodal góry. Uznano to za Bożą wskazówkę i pozostali przy życiu ludzie, nawet chorzy, niosąc wspólnie krzyż, wyruszyli w podróż ku wskazanej górze. Tam po postawieniu krzyża, wznosili błagalne modły. Odnaleźli również źródło – „krynicę” i napili się wody. Zgodnie z objawieniem stał się cud – śmierć ich ominęła. W podzięk Bogu za ocalenie postawili w tym miejscu jako wotum cerkiewkę¹⁸¹. Potem zaczęli nazywać to wzgórze „świętą górą”¹⁸².

Krzyż postawiony kiedyś na górze stał się pierwowzorem wszystkich późniejszych, po dziś dzień niesionych tam na wszelką intencję krzyży. „Ci, którzy przychodzą na Grabarkę z prawdziwą, głęboką wiarą, nie tylko prawosławni ale i katolicy, są uzdrawiani” – pisał w połowie XIX wieku *Kwiercet*. Woda z położonego u podnóża góry źródła ma moc cudownego uzdrawiania niezależnie do wyznania.

Droga pielgrzymowania

Od tego momentu Święta Góra Grabarka stała się znany centrum kultu, a później również bez wątpienia największym centrum pątniczym ludności prawosławnej na tych ziemiach¹⁸³.

Pielgrzymowali¹⁸⁴ doń, zwłaszcza „na Spasa”, wszyscy wyznawcy prawosławia. Niosąc ze sobą różnej wielkości krzyże pokutne i dziękczynne, szukali tu otuchy i pocieszenia zdrowi i chorzy, szczęśliwi i strapieni. Zanosili dziękczynne modlitwy za świat, wyrwani od śmierci ludzie cudownie uzdrowieni. Modlili się za dusze żywych i umarłych, za ich wspólne przyszłe spotkanie i zmartwychwstanie.

Po kilkudziesięciu latach komunizmu w Polsce, to właśnie na Świętej Górze Grabarce nastąpiło odrodzenie tradycji pielgrzymowania. W maju 1980 roku przybyli tu na pierwszą modlitwę, jako zorganizowana grupa, pierwsi pielgrzymi. Od tego czasu, każdego roku, w okresie paschalnym, tysiące młodych ludzi z Polski i zagranicy spotyka się na Świętej Górze.

¹⁷⁷ Jerzy Uściłowicz, prof. nzw. dr hab. inż. arch., Zakład Architektury Kultur Lokalnych, Wydział Architektury Politechniki Białostockiej; Director International Union of Architects UIA Work Programme „Spiritual Places”

¹⁷⁸ Wieś Grabarka jest niewielką wsią położoną nad rzeczką Moszczoną, w południowej części Niziny Północnopodlaskiej, na Wysoczyźnie Drohiczyńskiej, w odległości ok. 8 km na wschód od Siemiatycz. Istniejący tutaj monastyr Św. Św. Marty i Marii, rozlokowany na leżącej w uroczysku Sumieńszczyzna Świętej Górze Grabarce ok. 0,5 km od tej wsi, znajduje się pomiędzy dwoma historycznymi, nadbużańskimi miastami – Mielnikiem i Drohiczyńem.

¹⁷⁹ Święto Przemienienia Pańskiego należy do najważniejszych świąt w Cerkwi prawosławnej. Na wschodnim pograniczu Rzeczypospolitej nazywa się je tradycyjnie Spasem (scs. Spasitiel-Zbawiciel-Jezus Chrystus).

¹⁸⁰ Kult Św. Spasa Izbawnika w XIVw. był już głęboko zakorzeniony w świadomości religijnej ludu nadbużańskiego, stąd liczne na owe czasy wezwania cerkwi i monastyrów Św. Spasa w Drohiczyń, Mielniku i Surażu. Objawienie się ikony jest pierwszą hierofanią, która uczyniła z Góry Grabarki miejsce kultu i pielgrzymowania.

¹⁸¹ Dokładna data budowy cerkwi Spasa nie jest znana. Wybudowano ją zapewne tuż po ustaniu epidemii. Pierwsza wzmianka, zawierająca dokładny jej opis, pochodzi już z 1726r. Wzniesiono wówczas tymczasową drewnianą cerkiew pod wezwaniem Spasa (Przemienienia Pańskiego), która według tradycji miała być cerkwią przeniesioną z Mielnika i później rozbudowaną na Grabarce.

¹⁸² Góra utożsamiana jest zawsze z „centrum kosmicznym”, „Kosmicznym Drzewem”, „centralną kolumną” lub „drabiną Jakubową”. Jest wyrazem odwiecznego dążenia człowieka ku niebiosom, ku Bogu. Tutaj krzyżują się wszystkie poziomy, osie kosmiczne (axis mundi), tutaj zagęszczona jest i „porywana” w górę materia, tutaj dokonuje się jej „duchowa egzaltacja”. Jest to miejsce „święte”, centrum świata (omphalos), przejście z rzeczywistości ziemskiej w rzeczywistość niebiańską, przeskok ze stanu materii w stan ducha, stworzenia w Boskość, widzialnego w niewidzialne. Góra Niebieska jest „sklepieniem niebios”, na którym stoi tron Pana Stworzenia: „Bóg Góry, Bóg Wysokości” (hebr. El Szaddaj). Góra stała się szczególnym miejscem nauczania Jezusa (Ew. św. Mateusza 5:1); wyboru spośród Jego uczniów dwunastu apostołów (Ew. św. Marka 3:13-14); Jego Przemienienia na górze Tabor (Ew. św. Mateusza 17:1-9; Ew. św. Łukasza 9:28-36). Na górze Oliwnej Chrystus rozpoczął swoją mękę (Ew. św. Łukasza 22:39.). Na wzgórze Golgoty dokonała się Jego zbawcza ofiara i z góry Oliwnej również nastąpiło Jego Wniebowstąpienie (Dz. Apost. 1:11-12). Góra, a w szczególności góra Syjon, pozostaje w świadomości chrześcijańskiej „górą świętą”, miejscem Wieczernika, prefiguracją przyszłego raju, Królestwa Bożego. Niebiańskiego Jeruzalem.

¹⁸³ Do czasów I wojny światowej w obecnych granicach Polski znajdowało się pięć prawosławnych monastyrów żeńskich w: Radeczniczy k/Zamościa, Leśnej k/Białej Podlaskiej, Turkowicach k/ Hrubieszowa, Wirowie k/ Drohiczyń oraz w Krasnymstoku k/Sokołki. Po ewakuacji w 1915r. nie wznowiły one już nigdy swojej działalności. W okresie międzywojennym, na terenach wschodnich Rzeczypospolitej, działało również pięć monastyrów żeńskich: w Wilnie, Grodnie, Korcu, Zimnem i Obyczach. Po zmianach granic po II wojnie światowej nie było już żadnego monastyrów żeńskiego. Pierwszą restytucją dokonaną w 1947r., był właśnie monastyr Św. Św. Marty i Marii na Świętej Górze Grabarce.

¹⁸⁴ W greckim wydaniu Dziejów Apostolskich życie chrześcijan, jak również całe chrześcijaństwo, określa się „drogą” (Dz. Ap. 9:2; 18:25 i in.). Odpowiednikiem geometrycznym drogi jest najczęściej oś geometryczna, będąca zarazem „osią świata”, „osią komunikacji z Bogiem”, „drabiną aniołów”, „drabiną Jakuba”, „filarem osiowym”, „Drzewem kosmicznym”, „Górą kosmiczną”. „Świętą drogą” w perspektywie kosmologicznej jest Chrystus – drogą będącą rekapitulacją wszelkich dróg wiodących w czasoprzestrzeni kosmicznej ku „Boskiemu centrum”. Droga ta, prefigurowana w Starym Testamencie w widzeniu Izajasza „o powrocie wyzwolonego ludu Bożego na Syjon”: „(I będzie tam droga bita, nazwana Drogą Świętą. Nie będzie nią chodził nieczysty; będzie ona tylko dla jego pielgrzymów. Nawet głupi na niej zabłądzi (...). Lecz pojdą nią wybawieni. I wrócą odkupieni przez Pana, a pojdą na Syjon z radosnym śpiewem (...)” (Ks. Izajasza 35:8-10)) – spełniła się w Zbawicielu, który Sam mówi o Sobie do Apostołów: „Ja jestem drogą i prawdą i życiem. Nikt nie przychodzi do Ojca inaczej jak tylko przeze mnie” (Ew. św. Jana 14:6). Wskazuje to jednoznacznie na Niego, jako na jedyną drogę wiodącą do Zbawienia, którą winien podążać każdy chrześcijanin.

Wspólne stawianie i święcenie krzyży, modlitwa, spowiedź, Eucharystia, a także rozmowy z duchownymi, śpiewanie religijnych pieśni i słuchanie liturgicznej muzyki cerkiewnej – wypełniały program spotkań młodzieży. Bo to właśnie młodzież jest po dziś dzień nośnikiem tej żywej tradycji pątniczej prawosławia na tych ziemiach.

Śladem młodych, po paru latach wyrusza z Białegostoku na Święto Przemienienia Pańskiego pierwsza piesza pielgrzymka, nieliczna, bo zaledwie kilkunastoosobowa, a i to pilnowana dokładnie przez Służby Bezpieczeństwa. Każdego roku coraz liczniejsza, urosła do kilkudziesięcnych grup pątniczych z Białegostoku, Sokółki, Czarnej Białostockiej, Siemiatycz, Bielska Podlaskiego, Mielnika, Jabłecznej, Lublina, Warszawy, a także z Białorusi, Litwy i Ukrainy (fot. 1). Dla wszystkich, zarówno pątników, jak i tych, którzy ich witają i goszczą na trasie w swych domach, pielgrzymka ustanawia wielkie mistyczne przeżycie. Część pielgrzymów idzie w pojedynkę z własnym krzyżem, część wspólnie, dźwigając ogromne, kilkumetrowe krzyże. Ich wielkość, to według lokalnych tradycji, rozmiar chorób i cierpień osób, w których intencji są niesione. To jakby symbol „ciężaru grzechów” ich fundatorów. Wszystkie drogi zmierzające na Świętą Górę, to jakby odnowienie, rytualne powtórzenie owej dawnej, lecz ciągle w świadomości ludu obecnej, drogi życia, dziś nastawionej na pokutę, uzdrowienie i przemianę (*metanoia*).

Czasem nieustającej modlitwy, wznoszonej przez dziesiątki tysięcy wiernych pielgrzymujących na Świętą Górę, jest święto Przemienienia Pańskiego (Spasa). Obchodzone 19 sierpnia, istniejące w kalendarzu chrześcijańskim już od IV wieku, dziś zaliczane jest w Cerkwi prawosławnej do dwunastu najważniejszych. Uroczystości rozpoczynają się w wigilię święta – 18 sierpnia. Przed wieczornym nabożeństwem przybywają wówczas wielotysięczne rzesze wiernych, pielgrzymów, a wśród nich i kapłanów, witanych uroczystie przez kościelnych hierarchów. Po przybyciu, u podnóża Świętej Góry, pielgrzymi piją jak dawniej wodę z cudownego źródła. W strumyku obmywają też chustami chore miejsca. Pozostawione po ablucjach chusty są skrzętnie zbierane przez mniszki monasteru, a później, wraz z chorobami które „przyjęły na siebie” – palone. Nabierają też wody w naczynia, by zanieść ją do swych domów, dla bliskich, potrzebujących jej cudownej, uzdrawiającej mocy. Po tym niecodziennym rytuale, wraz ze swoimi krzyżami udają się na górę, krok po kroku, na kolanach obchodząc po trzykroć w skupieniu i modlitwie (fot. 2), ulokowaną na szczycie, drewnianą cerkiew Przemienienia.

Święta Góra Krzyży

Krzyż¹⁸⁵, bo on obok góry i wody stanowi wyróżnik znakowy i przestrzenny Grabarki jako szczególnego miejsca prawosławnego kultu – to symbol męki Chrystusa, ale przede wszystkim Jego zwycięstwa i chwały. W lokalnej tradycji stawiano go w miejscach słynących z cudownych objawień i hierofanii. Stawiano je na rozstajach dróg i przy każdej wsi, na jej krańcach, by broniły przed śmiercią, chorobami czy żywiołami. Stawiano je z wdzięczności Bogu za ocalenie życia, za wyleczenie z choroby czy wybawienie z nieszczęść.

Przez te wszystkie lata przyniesiono na Świętą Górę tysiące krzyży, różnych w formie i funkcji (fot. 3,4). Dziś już najstarsze pochodzą z XIXw. i noszą ślady dawnych zwyczajów. Na niektórych z nich zachowały się kolorowe wstążki, na pamiątkę sceny, która rozegrała się na Golgocie, pod krzyżem umierającego Chrystusa, gdy Bogurodzica przewiązała krzyż kolorową tkaniną. Na nielicznych krzyżach zachowały się też skrawki białego płótna z wyciętymi wzorami, jako symboliczna opłata za duszę zmarłego.

Na krzyżach widnieją najczęściej napisy: *Spasi Gospod*i (Panie Zmiłuj się) oraz wyszczególnione są imiona osób bliskich, rodziny, w intencji której krzyż jest stawiany (*Spasi i Sochrani, Za zdrowie, Za upokoj, Mir ich prachom*). Są też krzyże pokutne, które przydały Grabarce stosowaną czasem nazwę „wzgórza pokutników” (fot. 5).

Po rytualnym poświęceniu na górze krzyże wkopywane są w ziemię. Po każdej pielgrzymce Święta Góra staje się bogatsza o nowe krzyże, a wraz z nimi o ludzkie troski, bóle, dziękiczynienie lub modlitwę o Boże miłosierdzie. Co roku po święcie Spasa, kolejne słoje stawianych wokół cerkwi krzyży naznaczają święty czas i świętą przestrzeń góry, zagęszczają święty krąg wokół sanktuarium (fot. 6). Nigdzie indziej w Polsce nie ma góry usianej taką ilością drewnianych krzyży: ogromnych, bo nieraz kilkumetrowych i małych – kilkucentymetrowych, cztero- i sześcioramiennych, prostych i ubogaconych, niczym biblijne „drzewo życia”. Stoją tak jeden przy drugim, czasami jeden na drugim, jakby w objęciach, pomiędzy drzewami, które, jak głosi kolejny przekaz, w solidarnej obronie tego świętego miejsca w czasie okupacji – jak mafioron Bogurodzicy Opiekunki rozpostarty nad ludźmi podczas jej modlitwy za ich zbawienie – pochyliły się w stronę cerkwi i okryły ją swymi koronami. Ocaliły ją¹⁸⁶.

Wieczorem Święta Góra zaludnia się pielgrzymami. Nabożeństwo wieczorne, tzw. *wšenoszcznoje bdienije*, rozpoczyna się o godzinie 18. i jest celebrowane zawsze przez zwierzchnika Cerkwi prawosławnej w Polsce w asyście biskupów oraz

¹⁸⁵ Krzyż jest wyrazem zwycięstwa, chwały i życia, osiągniętych poprzez upadek, pokorę i śmierć. Jest symbolem Wszechmogącego Boga i królewskim znakiem triumfującego Chrystusa, tak jak to określa św. Jan Chryzostom: „Ja nazywam Go królem, ponieważ widzę Go ukrzyżowanym; On jest królem umierającym za swoich”. Jest ikoną ekonomii Zbawienia upadłej ludzkości, kompensacją trynitarną miłości Boga do człowieka: „Krzyżująca Miłość Ojca, ukrzyżowana Miłość Syna, Miłość Ducha Świętego triumfująca przez drzewo krzyża” – objawieniem Bożej mocy (I List do Koryntian 1:18). Krzyż niejednokrotnie przedstawiany jest przez greckich Ojców Kościoła jako symbol Chrystusa, który rozpościerając się na „drzewie męki” obejmuje całe Uniwersum. Jest On więc wyrazem kosmicznego charakteru czynu zbawczego Chrystusa.

Krzyż identyfikuje się też z rajskim „Drzewem życia” i „Drzewem Kosmicznym”, które są zarówno symbolem Chrystusa, jak i symbolem rzeczywistości rajskiej i całego Wszechświata zmierzającego ku zbawieniu. Fakt, że rajskie „Drzewo życia” wyrosło w Edenie stanowi jego centrum, a cztery rzeki wypływające z niego, kreślą w kosmosie znak krzyża, zaś krzyż wzniesiony na Golgocie - centrum świata, stanął w miejscu, gdzie został stworzony Adam i gdzie znajduje się jego grób – stanowi jedno z istotnych uzupełnień symbolologicznych wskazanego planu odniesienia. Krzyż jest wreszcie biblijną „drabiną Jakubową” po której wstępują i zstępują aniołowie, tak jak to wspaniale wyraził Jakub z Sarug: „Chrystus na krzyżu znajdował się na ziemi jak na drabinie bogatej w stopnie”.

¹⁸⁶ Po I wojnie światowej cerkiew na Grabarce nie została zamknięta, jak to czyniono z większością kaplic Cerkwi prawosławnej, ponieważ obok niej znajdował się cmentarz i odprawiano w niej nabożeństwa pogrzebowe. W okresie międzywojennym w cerkwi kilka razy w roku, odprawiano nabożeństwa licznie przybyłym wiernym. Okres II wojny światowej oszczędził cerkiew przed zniszczeniem. Pod koniec lat 60. zostaje przeprowadzony jej gruntowny remont. Wnętrze otrzymuje nowy, niezwykle oryginalny wystrój ikonograficzny, autorstwa Adama Stalony-Dobrzańskiego i Jerzego Nowosielskiego.

W nocy 12/13 lipca 1990 r. cerkiew została podpalona. Ogień strawił całą świątynię. Ocalała jedynie Ewangelia i dwie ikony - Zbawiciela (Spasa) i św. Mikołaja. Po jej odbudowie, dzięki licznym ofiarom wiernych i pomocy rządu polskiego 17 maja 1998 r. metropolita Sawa dokonał poświęcenia odbudowanej świątyni.

Munie przybyłych kapłanów, mniszek i mnichów, diakonów. Później odbywa się całonocne czuwanie ze wspominkami za zmarłych. Z rąk do rąk krążą wypisane uprzednio kartki z imionami zmarłych. To za spokój ich duszy modlą się nieustannie w skupieniu wszyscy kapłani i wierni – nad grobami, w cerkwiach, pomiędzy krzyżami¹⁶. O północy, po wezwaniach cerkiewnych dzwonów, na monasterskim cmentarzu służy się *panichidę*. Całą noc trwa spowiedź wiernych i odbywają się rytmicznie, trwające jedna za drugą, przez całą noc, Święte Liturgie, podczas których tysiące pielgrzymów, przystępuje do Świętej Eucharystii.

Całą noc słycać religijne śpiewy, które w gęsto rozsianskich po górze grupach, w przerwach pomiędzy kolejnymi nabożeństwami, śpiewają wierni. Jak w transie, rytmicznie pulsuje też nieustannie, radosny starocerkiewny śpiew *troparionu Przemienienia*: „Przemieniłeś się na górze, Chryste Boże, pokazując uczniom Twym chwałę Twoją, albowiem mogli ją wchłoniąć; niech rozbrzmi i dla nas, grzesznych światłość Twoja wieczna; za modlitwy Bogurodzicy, Dawco Światła, chwała Tobie”. Tysiące świec płonie, rozcinając swym ciepłym blaskiem mrok nocy, jakby zapowiadało już świt i cudowną światłość Przemienienia Pańskiego. Niektórzy na klęczkach znów obchodzą ze świecami cerkiew Spasa (fot. 7). Z tyłu cerkwi, od strony cmentarza pańnicy składają ofiary z owoców natury, które następnego dnia, po procesji wokół świątyni, kończącej nabożeństwo eucharystyczne, zostaną poświęcone. Wiele już osób na chwilę zasypia na ziemi, pod otwartym niebem. Jakby wtuleni pomiędzy drzewa i stojące pod nimi krzyże (fot. 8), jednoczą się we wspólnym oczekiwaniu na ponowne przyjście Zbawiciela.

Превъразниа сѣн на горѣ, хѣте бже,
показавши ученикомъ твоимъ славу твою,
якоже можаше: да возиметъ и намъ грѣшнымъ
свѣтъ твой приносѣщный,
молитвами ещы, свѣтодавче, слава тебе.

Cerkwie

Święta Góra Grabarka, stanowi w całości teren sanktuarium – prawosławnego monasteru Św. Św. Marty i Marii. Znajdują się tu obiekty reliktowe o wysokiej randze i dużym znaczeniu. Należą do nich przede wszystkim: drewniana, zabytkowa cerkiew Przemienienia Pańskiego (Spasa), drewniana cerkiew Ikony Matki Bożej Radość Wszystkich Strapionych, studzienka ze świętą wodą na źródleku Trościaniec, krzyże wotywny w kompleksach zwartych i pojedyncze, istniejący cmentarz oraz powstały niedawno dom pielgrzyma, schody wiodące od podnóży Świętej Góry do jej szczytu z cerkwią oraz, nieco wcześniej, ogrodzenie z kamieni polnych z bramami i furtami wejściowymi. Znajdują się tutaj także liczne twory natury: źródleko i pochylone ku cerkwi wielkie sosny. Występuje tu także niecodzienna naturalna konfiguracja terenu.

Centralnym elementem założenia jest cerkiew Przemienienia Pańskiego wraz otaczającymi ją kwaterami wypełnionymi krzyżami wotywnymi. Cerkiew – kathedra wznosi się na jednym z najwyższych miejsc góry. Jest ona świątynią orientowaną, z silnie eksponowaną bryłą. Stanowi centrum kompozycyjne i znaczeniowe całego założenia monasterskiego. Po I wojnie światowej cerkiew na Grabarce nie została zamknięta, jak to czyniono z większością kaplic Cerkwi prawosławnej, ponieważ obok niej znajdował się cmentarz i odprawiano w niej nabożeństwa pogrzebowe. W okresie międzywojennym w cerkwi kilka razy w roku, odprawiano nabożeństwa licznie przybyłym wiernym. Okres II wojny światowej oszczędził cerkiew przed zniszczeniem.

Pod koniec lat sześćdziesiątych, zostaje przeprowadzony jej gruntowny remont (fot. 9). Wnętrze otrzymuje nowy, niezwykle oryginalny wystrój ikonograficzny, autorstwa Adama Stalony-Dobrzańskiego i Jerzego Nowosielskiego (fot. 10). Świątynia ta i jej wystrój nie zachowały się jednak. Cerkiew ta została podpalona, pożar strawił ją całkowicie (fot. 11)¹⁶⁷. Odbudowa trwała prawie 8 lat i chociaż było wiele koncepcji jej ponownego wzniesienia (z piękną koncepcją zaproponowaną przez Jerzego Nowosielskiego włącznie) zdecydowano się na dość wierną – choć przy zastosowaniu bardziej odpornego na ogień, muranego już budulca ścian z drewnianą okładziną – jej rekonstrukcję (fot. 12).

Drugim najistotniejszym miejscem kultu była drewniana cerkiew Ikony Matki Bożej Wszystkich Strapionych Radość (fot. 13), położona w stosunku do poprzedniej na południe¹⁶⁸.

Na terenie monasteru znajdują się także i inne obiekty ważne z punktu widzenia użytkowego, różnorodne pod względem stylistycznym, o zróżnicowanej tektonice i w różnym stanie technicznym. Należy do nich wspomniana już studzienka ze świętą wodą na uroczysku Trościaniec (fot. 14). Na tym terenie znajdowały się niestety także, niezbyt fortunnie zbudowane, o dość „krzykliwej” tektonice lub o złym stanie technicznym, obiekty. Ze względu na swoje położenie i

¹⁶⁷ W nocy z 12/13.07 1990 r. cerkiew została podpalona. Ogień strawił całą świątynię. Ocalała jedynie Ewangelia i dwie ikony - Zbawiciela (Spasa) i św. Mikołaja. Po jej odbudowie, dzięki licznym ofiarom wiernych i pomocy rządu polskiego 17.05 1998r roku J.E. Metropolita Sawa dokonał poświęcenia odbudowanej świątyni.

¹⁶⁸ Od wiosny 1948 r. do klasztoru na Św. Górze Grabarce, zaczęły przybywać siostry. Poza drewnianą cerkwią, stróżówką i szopą nie było tu żadnych innych zabudowań. Do otoczonej lasem krzyży cerkwi przylegał niewielki cmentarz. Siostry nocowały początkowo na cerkiewnej dzwonnicy lub korzystały z gościnności gospodarzy pobliskich wsi. Przed rozpoczęciem zimy 1948/49 z malej stróżówki powstał dom składający się z czterech pokoi, kuchni, składówki i piwnicy, który wyposażono w 10 łóżek.

W 1949 roku liczba sióstr znacząco wzrosła. Założono ogród i wykopano na wzgórzu studnię. Zima Po zimie 1949/50 zdecydowano się na budowę ogrzewanej świątyni. Rozpoczęto ją w 1950r. wraz położeniem kamienia węgielnego w nowo wykonanych fundamentach. W 1956 roku zakończono budowę świątyni. Została ona poświęcona w dniu 6 listopada 1956 roku w cześć Ikony Matki Bożej Wszystkich Strapionych Radość ("Wsiach Skorbiaszczych Radość"). Budynek był eksploatowany jako obiekt sakralny z pomieszczeniami mieszkalnymi zakonnic. Ostatni remont zimowej cerkwi przeprowadzony został w 1990 r

nadmierną ekspozycyjność – naruszają właściwy, duchowy charakter Świętej Góry. Poprzez swoją „ostrą” i nadmiernie wyeksponowaną tektonikę i wyniesienie znacznie ponad teren, koncentrują zbyt na sobie uwagę. Zamiast naturalnie wpisywać się w zielen, stanowią dla niej konkurencję.

Idee

W 2002 r. powstała w Cerkwi prawosławnej inicjatywa rozbudowy istniejącego założenia monastycznego, w związku z którą ogłoszono konkurs architektoniczny. Jednym z pilniejszych potrzeb była budowa drugiej świątyni, o dość dużej jak na istniejące uwarunkowania przestrzenne powierzchni 1200m² oraz rozbudowa istniejących zabudowań monastycznych o dom pielgrzymów.

Podjęte zamierzenie konkursowe¹⁸⁹ dotyczyło budowy nowej cerkwi (soboru) z dzwonnica, rozbudowy istniejącego korpusu monastycznego, budynku inwentarskiego, dróg, alei pieszych, placów, dziedzińców i parkingów a także kompozycji zieleni i rozwiązań tzw. małej architektury, które służyć miały zaspokojeniu potrzeb religijnych samego monasteru Św. Św. Marty i Marii i całej społeczności prawosławnej Polski i krajów sąsiedzkich.

Zasadniczymi wytycznymi ideowymi było stworzenie kompleksu monastycznego, który w swym wyrazie architektury, kompozycji przestrzennej oraz rozwiązaniu funkcjonalnym i ikonograficznym byłby żywą kontynuacją tradycji prawosławnej, zarówno w skali lokalnej – Podlasia i Polski – jak w skali uniwersalnej, światowej; ujawnił by godnie właściwą rangę i znaczenie Grabarki dla prawosławia w Polsce i na całym tzw. pograniczu polsko-białorusko-ukraińsko-rosyjskim. Miałby on stać się kompleksem memorialnym, dającym świadectwo o korzeniach prawosławia w Polsce, odwołującym się do wielowiekowej tradycji cerkwi, do najstarszych i najbardziej znaczących, choć już niekiedy nieistniejących materialnie, ale wciąż żywych duchowo i zakorzenionych głęboko w świadomości ludu, „relikwii” sztuki cerkiewnej tych ziem, tj. architektury starożytności (średniowiecznej), grodowej, tak, by stał się on żywym symbolem dawnego i żywego istnienia na tych ziemiach Cerkwi prawosławnej. W intencjach projektowych ważne było by był on monastrem tradycyjnym – monumentalnym, prostym, powściągliwym i skromnym w formie, ale też unikatowym, czytelnym w treści teologicznej i bogatym w treści duchowe. By był monastrem, który rozwinął by istniejący na Świętej Górze i wyczuwalny przez wszystkich związek Boga, człowieka i całej stworzonej natury – Stwórcy i Jego stworzenia. Nie zniszczył lecz umocnił to, co stanowi o jedności tego miejsca na świecie jako o istnym „Raju na ziemi”. Miał być zespołem, który nie tylko rozwiąże dzisiejsze, doraźne potrzeby egzystencjalne, ale w możliwie najlepszy sposób umożliwi zaspokojenie nowych potrzeb w przyszłości, bez konieczności nieskoordynowanego mnożenia nowych budowli i infrastruktury. Był przy tym możliwym do zrealizowania przez społeczność prawosławną naszego kraju własnymi siłami, w miarę materialnych możliwości wiernych, etapami, z prostych, naturalnie pozyskanych materiałów i w zgodzie z naturą.

Kontrowersyjną sprawą była planowana budowa domu pielgrzyma. Lokowanie budowli o tak dużej skali rozwiązania i tak obszernym programie funkcjonalnym po stronie południowej Świętej Góry, na terenie najwyższej położonym, o największej ekspozycyjności, nie było właściwe. Należało tej inwestycji poniechać w tym miejscu, bo obiekt dominował by znacznie nad Świętą Górą. Winno się raczej przewidzieć rozbudowę istniejącego kompleksu monastycznego i jego okazjonalne, okresowe użytkowanie przez pielgrzymów.

Monastyr

W projekcie uznano, że istniejący budynek główny monasteru można z powodzeniem przebudować. Za konieczne ze wszech miar i możliwe do spełnienia jest zachowanie istniejącego drzewostanu. Został on nie tknięty (fot. 15).

Układ przestrzenny całego zespołu podporządkowany został położeniu głównego jego obiektu – cerkwi monastycznej. Sobór ten, zgodnie a warunkami konkursu, miał powstać w miejscu istniejącej, dziś modernizowanej, cerkwi Ikony Matki Bożej Wszystkich Strapionych Radość. Taka lokacja była uzasadniona, choć też i kontrowersyjna, ze względu na proponowaną wielkość nowej świątyni. Teren ten ma bardzo dużą ekspozycyjność, położony jest od strony reprezentacyjnego wjazdu, ma naturalne walory krajobrazowe z niesamowitą konfiguracją terenu i pięknym otoczeniem przyrodniczym. Dużym utrudnieniem były dość gęsto lokowane drzewa, zwłaszcza przy planowanej dużej powierzchni użytkowej świątyni.

Zgodnie z tradycją prawosławną cerkwie wznoszone na miejscu poprzednio tutaj wyświęconych świątyni miały to samo wezwanie. Z uwagi na kanon zorientowania części ołtarzowej świątyni na wschód kosmologiczny – wschód słońca w święto Ikony Matki Bożej Radość Wszystkich Strapionych, które obchodzi się 24 października/6 listopada – oś główna świątyni została nachylona ku stronie południowej pod kątem 19°. Oś ta, zaznaczona głównie przez dzwonnica z cerkwią połową oraz układ podłużny pronaosu, wyprowadzona została na główną drogę dojazdową do monasteru, zapewniając dużą ekspozycyjność cerkwi w kompozycji całego założenia monastycznego. W ten sposób cerkiew ta koresponduje z istniejącą cerkwią Spasa. Obie świątynie są ku sobie zwrócone i obie „zmierzają” jakby ku Wschodowi. Ma to swoje szczególne znaczenie eschatologiczne, zwłaszcza w kontekście znajdujących się tutaj krzyży.

Nowoprojektowana cerkiew i korpus monastyczny miał zintegrować kompozycyjnie całą przestrzeń Świętej Góry, powiązać wszystkie obiekty w jedną przestrzenną strukturę (fot. 16). Nawiązano przy tym do tradycyjnych rozwiązań prawosławnych monasterów Świętej Góry Atos: Filoteu, Esfigmeu, Kotlomusiu, Skitu Proroka Eliasza w monasterze Pantokratora i in. i monasterów Bułgarii: w Rile czy Bačkovie, z ich zdecydowaną, prostą, geometrycznie jednoznaczną kompozycją, zbudowaną na planie kwadratu, jako główną figurą geometryczną (fot. 17).

¹⁸⁹ Opisany projekt został wykonany w ramach rywalizacji konkursowej (autor: prof. arch. Jerzy Uścińowicz przy współpracy asystenta: arch. Piotra Trojniela). Projekt ten otrzymał I Nagrodę główną w konkursie ogólnopolskim na opracowanie: „Konceptji architektoniczno-urbanistycznej założenia monastycznego Św. Św. Marty i Marii na Świętej Górze Grabarce” (2002 r.).

Cerkiew zaprojektowana została jako kompozycja koncentryczno-podłużna¹⁹⁰, rozwinięta wzdłuż wskazanej, poziomej osi wschód-zachód oraz wokół pionowej osi korpusu głównego świątyni. Pierwszą wyznacza głównie układ dwu dominujących wysokościowo wież: wieży trójkątowej dzwonnicy i kopuły z bębnum świątyni oraz jej podłużnego pronaosu. Drugą natomiast buduje kompozycja dośrodkowa świątyni.

Budynek monasteru stanowi natomiast kompozycję zamkniętą, statyczną, zbudowaną tak, by stanowiła ona tło dla świątyni. Oparty jest on na planie kwadratu z wewnętrznym dziedzińcem.

Poszczególne elementy obu obiektów kompozycyjnie ze sobą korelują. I tak:

- oś poprzeczna monasteru skoordynowana jest z osią pionową korpusu świątyni (kopułę);
- północna linia zabudowy monasteru kompozycyjnie wiąże się z wieżą dzwonnicy cerkwi;
- oś podłużna świątyni trafia na bembę agapy-trapezy;
- dzwonnica monasteru łączy się kompozycyjnie z narthexem cerkwi.

Powyższy związek kompozycyjny jest również wyprowadzony na przestrzeń okalającą zespół, próbując zbudować syntetyczną strukturę całości Świętej Góry, a mianowicie:

- oś prześwitu pomiędzy ww. narthexem a dzwonnicy z ołtarzem polowym (oś poprzeczna „małego”, kwadratowego dziedzińca) trafia na cerkiew Spasa;
- oś alejki wiodącej do cerkwi Spasa i kończącej się na jej zwieńczeniu kopułowym wyprowadzona jest na kopułę bemy nowej cerkwi oraz na nowoprojektowaną studzienkę-wodopój;
- oś drogi reprezentacyjnej wiodącej na „wielki” dziedzińiec oraz oś widokowa alejki wyprowadzonej od bramy wschodniej kończy się na nowoprojektowanym baptysterium;
- oś alejki (nazwanej symboliczną „Drabiną Jakubową”) wiodącej do cerkwi Spasa kończy się w pobliżu bramy głównej monasteru itd.

Ponadto „małe”, kołowe obejście procesyjne wokół świątyni nowoprojektowanej przenika się z „wielkim” dziedzińcem w miejscu wejścia do refektarza pielgrzymów, w pobliżu dzwonnicy monasteru. W części wspólnej obu geometrii znajduje się wspomniany wodopój.

Poszczególne elementy struktury wytwarzają też swoje własne kompozycje i relacje geometryczno-liczbowe o szczególnych konotacjach symbolicznych:

- baptysterium wyprowadza oś „Gaju Oliwnego” z symbolicznymi dwunastoma i jednym drzewem (12+1);
- w centrum kwadratowego „małego” dziedzińca rosną istniejące 4 sosny;
- kwadratowy dziedzińiec wewnętrzny monasteru („Rynek Miasta Nowego Jeruzalem”), przez swoje osie główne, wyznacza 4 wejścia do korpusów monastycznych, a w jego centrum rośnie milenijne „drzewo życia” z którego wypływają 4 źródelka,
- wokół dziedzińca ustawiono 12 kamieni węgielnych z opisu muru „Nowego Jeruzalem”, a wokół nich przebiega obejście – symboliczna ulica „Nowego Jeruzalem (Apok. Św. Jana 21:12-17, 21)

„Wielki” dziedzińiec monasteru, został od strony północnej i wschodniej otoczony przez „żywy płot” wys. 1.20m z krzewu różanego. Po stronie wschodniej, w oddali, ulokowano budynek inwentarski z ogródkiem, otoczony sadem owocowym. Sad ten oddziela od otaczającej przestrzeni zaprojektowany w samym krańcu parking.

Pomimo dość obszernego programu powierzchniowego zgodnie z naczelną wytyczną ideową, nie wycięto żadnego drzewa.

Nowa świątynia

Zaprojektowana cerkiew jest świątynią orientowaną¹⁹¹ i w przestrzennym rozwiązaniu stanowi bezpośrednią transpozycją klasycznego w ortodoksji, modelu świątyni krzyżowo-kopułowej, zbudowanego na planie tzw. „krzyża wpisanego” i zwieńczonego sklepieniem kopułowym. Nawiązuje do charakterystycznej dla naszych terenów murowanej architektury cerkiewnej typu grodzowego, mającego swój najbardziej spektakularny pierwotyp w cerkwiach tzw. rzemiosła grodzieńskiego. Przedstawicielkami tej grupy świątyń, pochodzących w większości z XII w. są grodzieńskie cerkwie: Św.

¹⁹⁰ W pielgrzymowaniu, w jego aspekcie czasowym i przestrzennym, zawsze, tak jak w przypadku świątyni, mamy do czynienia z linią i z centrum. Można by nawet uogólnić, że pielgrzymowanie jest wydłużoną w czasie i rozrzedzoną w przestrzeni świątynią, wielką świątynią, w której, „... człowiek jest kapłanem”. Tak jak w każdej świątyni, czy tej, której zamknięcie stanowią ściany, czy też tej, którą zamyka linia horyzontu - od czegoś dochodzimy i wokół czegoś krążymy. Idziemy drogą albo wzdłuż jakiejś linii ku czemuś, albo też wokół jakiegoś centrum.

Centrum to symbolika środka, *omphalos*, w szczególności zaś „środek krzyża”, „centrum świata”, „Boskiego centrum”, „ogniska życia”, początku i kresu, szczytu, początku i końca, α i Ω , „punktu styczności stworzenia z Boskością”, „bramy niebios”. Św. Dionizy mówi niejednokrotnie o miłości Bożej, która „promieniuje z Boga jako centrum”, rozlewając się w kosmosie w postaci nieskończonej ilości okręgów, docierających do najdalszych sfer wszystkich istot, iżby je zjednoczyć i w cyrkularnym ruchu przywrócić wiecznemu prapoczątkowi. Wszystkie promienie okręgów łączą się w jednym punkcie środkowym - z sobą nawzajem i z tym środkiem. Ich zbliżenie ku centrum jest wyrazem zjednoczenia, oddalenie zaś od niego - wzajemnego dystansu. Również św. Maksym Wyznawca wskazuje, że wszystko zostało stworzone przez Logos, które jest „Boskim centrum”, „ogniskiem wydzielaającym stwórcze promienie”, jako poszczególne *logoi* stworzeń. Jest to centrum, ku któremu zmiierają byty stworzone jako do swojego dostatecznego celu. Św. Maksym Wyznawca powiada bowiem: „Tak jak w centrum koła znajdują się jeszcze niepodzielne wszystkie proste, które z niego wychodzą, tak w Bogu, ten, który został uznany za godnego osiągnięcia Go, poznaje za pomocą wiedzy prostej i bezpojęciowej idee wszystkiego, co zostało stworzone”.

Centrum – istniejące we wszelkich strukturach geometrycznych jako element najważniejszy – jest w nich nośnikiem początku i końca zarazem – przyczyną i kresem tego co stworzone (α i Ω), źródłem i ujściem. Jest więc najbardziej adekwatnym geometrycznie, symbolicznym uobecnieniem Boga. Znajduje to wyraz we wszelkich teofaniach, hierofaniach, które w centrum prastruktury zaistniały, zwłaszcza tym najistotniejszym – Objawieniu. „Dokonałeś zbawienia pośrodku ziemi” powiada psalmista w Psalmie 73. Św. Maksym Wyznawca mówi: „Chrystus jest ośrodkiem w którym zbiegają się linie”. Tylko Bóg – według św. Maksyma – pozostaje w absolutnym spoczynku. Stawia to Go poza czasem i przestrzenią – co doskonale odpowiada kategorii centrum w sensie geometrycznym.

¹⁹¹ Strony świata definiowane są zawsze przez centrum (*omphalos*), kierunki (*axis mundi*) i bieguny-strony świata (góra-dół, wschód-zachód, północ-południe).

Św. Paweł, mówiąc w liście do Efezjan o „szerokości, wysokości, długości i głębokości miłości Chrystusowej” (List do Efez. 3:18), definiuje geometrycznie krzyż przestrzenny, który zorientowany jest swoimi ramionami na sześć kierunków świata (wschód, zachód, północ, południe, zenit i nadir), a którego centrum stanowi Bóg. Wspomina także o tym św. Klemens z Aleksandrii, mówiąc o Bogu - „Sercu wszechświata”, od którego rozchodzą się nieskończone przestrzenie skierowane w tych właśnie kierunkach: „zwracając Swój wzrok w tych sześciu kierunkach, jakby ku liczbie wciąż równej, dopełnia świat; On jest początkiem i końcem; w nim dopełnia się sześć faz czasu i od Niego otrzymują one swoją nieskończoną rozciągłość: oto tajemnica liczby Siedem”

Św. Borysa i Gleba na Kaloży, tzw. Niżna na Starym Zamku i Preczystej Bogurodzicy oraz odkryta w trakcie badań archeologicznych cerkiew w Wołkowysku. Zaprojektowana świątynia poszukuje również formalnych powinowactw z cerkiewiami grodowymi Mielnika, Drohiczyzna i Bielska Podlaskiego. Jest kontynuacją ich tradycji istnienia na tych ziemiach i symbolicznym odnowieniem, również ze względu na wspólne wezwanie Bogurodzicy (Preczystej) cerkwi dolnej, stanowiącej jakby historyczny pierwotyp prawosławnej świątyni Podlasia, zwłaszcza jego rejonu nadbużańskiego.

Bezpośrednią analogię formalną dla zaprojektowanej świątyni stanowi jednak architektura istniejącej do dziś dnia cerkwi Św. Św. Borysa i Gleba na Kaloży w Grodnie. Jest ona również kamiennie-ceglana. Ma salową dyspozycję wnętrza o układzie 9. połowym i okrągłe w przekroju filary. Posiadała też dawniej kopułę na wysokim bębnie, dziś niestety utraconą.

Naczelną ideą przestrzennego uformowania projektowanej świątyni był jej podział na część cokołową, stanowiącą postument pod stojący jakby na nim, o mniejszym o 3m obrysie – korpus główny. Część cokołowa zbudowana jest z naturalnego kamienia polnego. Część korpusu głównego, w partii dolnej również wymurowanej z kamienia polnego, wyrasta jakby z postumentu stanowiąc pomnik – symboliczną egzemplifikację tradycyjnej cerkwi prawosławnej na naszych ziemiach. Przy dużym programie powierzchniowym świątyni jej kubatura jest niewielka, albowiem ponad cokół wznosi się jednie niewielki korpus, zbliżony swym gabarytem do istniejącej cerkwi Spasa. Podosypana pod kamienne mury świątyni skarpa niweluje dużą skalę obiektu. Tworzy to również wrażenie naturalnego wyrastania świątyni z „tutejszej” ziemi i na odwrót, głębokiego w niej zakorzenienia (fot. 19).

Drugą istotną ideą architektoniczną było geometryczne wpisanie świątyni pomiędzy istniejące sosny. Zachowano je w całości, a 4. z nich, wyrastające z „małego” dziedzińca, stały się symbolicznymi 4. drzewami natury zaznaczającym 4 strony świata, *axis mundi*. Drzewa w sposób organiczny korespondują ze świątynią. Rzucone na jej białe ściany cienie i bliki światła stanowić miały żywą, organicznie zmieniającą się jej fakturę.

W świątyni tej, tradycyjnie dla świątyń ruskich, w połowie wysokości ich ścian, w niewielkich blendach narożnych, zaprojektowano pas arkaturowy wypełniony reliefową płaskorzeźbą, przedstawiającą ikonograficznie główne święta prawosławne (rząd święt ikonostasu). Relief ten miał być jakby transpozycją okładów ikon („ryz”) z wyeksponowanymi ikoniecznie licami i dłońmi Chrystusa, Matki Bożej i Świętych Cerkwi, wykonanymi z płytek mozaikowych. Taki też relief przedstawiający Ukrzyżowanie zaprojektowano na wschodniej ścianie dzwonnicy, w świątyni połowej.

Projektowany katedra jest obiektem wielosegmentowym, dwupoziomowym. Jego świątynia górna składa się zasadniczo z dwu elementów: z dzwonnicy, pełniącej w części przyziemia funkcję świątyni połowej przeznaczonej dla nabożeństw otwartych oraz 2 poziomowej świątyni będącej właściwą cerkwią monastyczną (soborem).

Wspomniana cerkiew połowa Zwiastowania Matki Bożej ma pełny program liturgiczny (fot. 17). Składa się z hieratejonu z obszerną, widoczną na zewnątrz konchą absydialną oraz dwóch pastoforiów. W nich znajdują się dojścia na poziom dzwonnicy oraz do katakumb. Natomiast sobór składa się z półkolistej hieratejonu, stanowiącego typologiczną transpozycję Anastasis z Bazyliki Grobu Pańskiego w Jerozolimie, kwadratowego korpusu głównego – naosu, wydłużonego pronaosu oraz narthexu. Program liturgiczny świątyni rozwiązany został również klasycznie, trójdzielnie, wzdłuż osi podłużnej. (fot. 20). Trójdzielne prezbiterium składa się z bemy z absydą ołtarzową (z ołtarzem, synthrononem i „górnym miejscem”) oraz dwóch aneksów pastoforalnych: prothesis i diakonikonu. Wokół absydy prezbiterialnej (Anastasis) przebiega ambit ze schodami do części prezbiterialnej dolnej cerkwi. Drugą część, wydzieloną od pierwszej klasycznym temponem i przestrzenią solei, stanowi naos z wydłużoną częścią wstępną – pronaosem, podobną do stosowanej w cerkwiach ruskich trapezy. Trzecią częścią świątyni jest narthex z wejściem głównym. W nim znajdują się też schody do świątyni dolnej i na poziom chóru. W części podziemnej natomiast, pod dzwonicą znajdują się katakumby z mauzoleum i kaplicą Ofiarowania Matki Bożej.

Struktura świątyni dolnej jest właściwie powtórzeniem górnej. Jest jakby wprowadzeniem i rozwinięciem funkcji sakramentalnej przyziemia. Cerkiw ta posiada dwa dodatkowe, zamknięte paraklezjony. W północnej części korpusu ulokowano wejście do podziemnego łącznika prowadzącego do monastynu. Poprzez schody można tutaj dojść do refektarza pielgrzymów. W części środkowej łącznika, pod położonym na „wielkim” dziedzińcu wodopojem, znajduje się studzienka do poświęceń wody. W naosie i pronaosie świątyni dolnej Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy (Preczystej) zaprojektowano charakterystyczne dla cerkwi wczesnochrześcijańskich nieckowate obniżenie nawy głównej, w celu lepszego uczestnictwa wszystkich wiernych w celebrowanych nabożeństwach. Posiada ono również istotne konotacje symboliczne odnoszące się do ikonografii Narodzenia Bogurodzicy. Stosownie do tradycyjnych rozwiązań tego typu na środek cerkwi wyprowadzono ambonę.

Obie świątynie – górna i dolna – mają okalające nawę główną tzw. ambity pielgrzymów, tutaj pomyślane jako nawy boczne przeznaczone dla długotrwałego, całonocnego „czuwania” w modlitwie. W części górnej dzwonnicy, przeznaczonej na ołtarz połowy, do celebrowania liturgii na zewnątrz zaprojektowano ikonografię mozaikową. W ścianie absydy zaproponowano ikonę Eucharystii, w konsze absydialnej – ikonę Matki Bożej Blacherniotissy, natomiast w blendzie górnej – Mandylion. Ściana dzwonnicy w czasie nabożeństwa staje się jak gdyby ścianą zewnętrznego ikonostasu – tam mogą być umieszczane przed każdym nabożeństwem ikony rzędu namiestnego – Pantokratora i Matki Bożej (fot. 18). Ołtarz połowy ulokowano w oszklonym cyborium, zaś w miejscu wrót królewskich i drzwi diakońskich przewidziano ażurowe drzwi z ikonicznym wypełnieniem witrażowym¹⁹².

¹⁹² Świątynię rozplanowano na planie kwadratu o boku 18,60m z półokrągłą absydą o promieniu zewnętrznym 6,30m oraz prostokątnym pronaosem o wymiarach 12,60 x 18,00m, dodanym do korpusu od strony zachodniej. Ulokowana od strony zachodniej dzwonnica rozplanowana jest na prostokącie o wymiarach 12,60x3,60m. Wysokość świątyni sięga do podstawy krzyża 30m, zaś dzwonnicy – 24m. Zaprojektowana została w technologii tradycyjnej, murowanej, z podstawowymi elementami nośnymi żelbetowymi. Konstrukcję nośną stanowiły ściany zewnętrzne, murowane, warstwowe i wewnętrzne słupy oraz wsparte na nich łuki i podciąg. Elementy przekrycia wewnętrznego stanowiły w części nadziemnej sklepienia kolebkowe, stożkowe i sferyczne oraz żelbetowe stropy płytowe. Ściany cokołowe i ściany korpusu do zmiennej wysokości zaprojektowano jako warstwowe, z zewnętrzną warstwą z kamienia polnego. Konstrukcję nośną wieży dzwonnicy stanowiły jednorodne ściany zewnętrzne, murowane, z elementami żelbetowych rdzeni, belek i ręków wylewanych, na poziomie dzwonnicy. Przekrycie zewnętrzne cerkwi stanowił dach o tradycyjnej konstrukcji drewnianej typu krążynowo-płatwiowego, zapewniający wentylowanie przestrzeni poddasza.

Korpus monastyczny i dom pielgrzyma

Budynek monastynu (fot. 16) stanowi przebudowę i rozbudowę istniejącego budynku klasztorowego. Tak jak w dawnych greckich monasterach, zaprojektowano jako dyspozycję dośrodkową, rozplanowaną na kwadracie, z dziedzińcem wewnętrznym jako *quasi* wirydarzem. Jest on symboliczną transpozycją rynku miasta Nowego Jeruzalem (Ap. Św. Jana 21:12-22) i starotestamentowego „Ogródu w Edenie”. Ma to swoje szczególne konotacje symboliczne. W jego centrum ulokowano milenijne „Drzewo życia”, na skrzyżowaniu osi głównych wytyczonych przez biblijne 4 źródła-wodopoje. Wokół placu ulokowano 12 kamieni węgielnych (Ap. Św. Jana 21:18-22), a wokół nich zaprojektowano obejście, będące transpozycją symboliczną ulicy Nowego Jeruzalem. Mur okalający dziedziniec ma długość równą 144 łokciom, tyle ile posiadał w opisie Nowego Jeruzalem mur miasta. Wokoło dziedzińca, wewnątrz budynku, wiedzie otwarty westybul. W analogii do w biblijnego opisu wizji Nowego Jeruzalem, do monastynu prowadzi XII bram.

Monastyr nawiązuje swym charakterem do rozwiązań dawnych średniowiecznych założeń monastycznych, których naczelną zasadą była obrzeżna lokacja domykająca wewnętrzny dziedziniec oraz pozostawanie ich w relacji podrzędności hierarchicznej w stosunku do budynku świątyni. Zastosowano tutaj regulame porządku rytmu i symetrii oraz wyważoną wysokość zespołu i prostotę rozwiązania formalno-stylistycznego. Miało to wszystko podkreślić rangę cerkwi i jej pierwszorzędne znaczenie w zespole. Potrzebę wzajemnej korespondencji kompozycyjnej świątyni i monastynu zapewnia kaplica ponad wejściem głównym, dobudowane ośmioboczne w planie baptysterium i niewielka zakończona biforialnie dzwonnica. Forma budynku jest bardzo powściągliwa, prosta. Stara się nie rywalizować z cerkwią tylko ją wspierać, stanowić dla niej tło. Nawet jej najistotniejsze elementy, starają się pozostawać w „zaczyszu” świątyni. Stanowią elementy ważne, lecz nie dominujące.

Zarówno rozbudowane części monastynu jak i świątynia, a także podziały posadzek „wielkiego” i „małego” dziedzińca oraz dziedzińca wewnętrznego, w swej geometrii mają wspólny modułowy rytm. Wiaże to je wszystkie w jedną, strukturalną całość.

Resumé

Efekty konkursu nie zostały skonstruowane. Nie powstał na jego podstawie projekt późniejszego domu pielgrzyma ani też sama cerkiew. Widocznie tak miało być. Niewątpliwie zadeklarowana w założeniach konkursowych skala znacznie przerastała inicjatywne i finansowe możliwości Cerkwi. Program był znacznie przesadzony w wielkości. To nie podlegało dyskusji.

Dziś jednak do projektu regulacji przestrzeni Świętej Góry Grabarki się powraca. W znacznie zmienionej skali i w rozsądnym planie funkcjonalno-przestrzennym i inwestycyjnym. Dawna cerkiew Ikony Matki Bożej Wszystkich Strapionych Radość jest obecnie poddawana remontowi, modernizacji i rozbudowie przy zastosowaniu naturalnego budulca tych ziem – drewna i polnego kamienia (fot. 21)¹⁹³. Są już także plany uczynienia z murowanego budynku monastynu – domu pielgrzyma. Projekt wszedł już w swoją fazę realizacyjną. Ale to już temat wymagający osobnego przedstawienia.

+

Grabarka jest miejscem magicznym. Jak we wszystkich miejscach świętych stało się to z woli Boga, jedynie poprzez człowieka. Bóg je wybrał, a po wskazaniu przez Niego, zostało ono jedynie przez człowieka „odnalezione”¹⁹⁴. Poddany temu co mu objawione, a poprzez święte symbole w czasie i przestrzeni ukazane, zostaje w nie włączony i uświęcony zarazem. Na tym polega sens czasu i przestrzeni świętej w którą on wchodzi. Stać się one mają wraz z nim przedłużeniem działania Boga, a nie jego konkurencją, kontynuacją a nie zastąpieniem. Na tym polega ich sakralność*.

Summary:

The Holy Mount of Grabarka is located in the north-east of Poland, in the area of the cultural, religious and national borderland. It is the most important centre of religious life for the Orthodox faithful in Poland. For centuries it has borne witness to the existence of spiritual values. It is a place of constant prayer, emanating from the mouths of the sisters of the Orthodox Convent of Saints Martha and Mary.

This work is presenting the project of adaptation and development of the Grabarka monastery. This project is trying in the ideological way to transmit the tradition of the Polish Orthodox Church. Using language of symbols and archetypes through forms and orders of architecture and the landscape planning composition he is trying to transfer ideological values of the orthodox sacred tradition to the space of history, culture and the nature.

This paper presents also the process of evolution of traditional spatial and functional structures and application of new architectural and iconography conventions. It covers problems in art as well as new essential ideological aspects of symbolical and liturgical nature.

The effects of design and creation work presented in this paper, serve as a basis to classify these objects as traditional. This assessment of the synthesis of art and theology achieved here is left to the reader himself.

¹⁹³ Projekt architektoniczno-budowlany remontu, modernizacji i przebudowy zabytkowej cerkwi prawosławnej Ikony Matki Bożej Wszystkich Strapionych Radość położonej na terenie Prawosławnego Klasztoru Św. Św. Marty i Marii na Świętej Górze Grabarce, na działce nr 498 we wsi Grabarka, wpisanej do rejestru zabytków pod nr A-405. Autor: Jerzy Uścińowicz, Archiwum Prawosławnego Klasztoru Św. św. Marty i Marii na Św. Górze Grabarce, Białystok-Grabarka 2010-2013.

¹⁹⁴ Zob. Van der Leeuw, *Phänomenologie der Religion*, s. 357

* Niniejszą pracę wykonano w ramach badań naukowych WWA/3/2011, realizowanych w Zakładzie Architektury Kultur Lokalnych Wydziału Architektury Politechniki Białostockiej w roku 2013.

